

I. A hunok régészeti emlékei

AZ ÁZSIAI HUNOK RÉGÉSZETÉNEK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

CURRENT PROBLEMS OF XIONGNU ARCHAEOLOGY

Csiky Gergely

PhD, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest
csiky.gergely@abtk.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Jelen tanulmány a belső-ázsiai hsziongnu régészet kutatásának aktuális állását tekinti át, kitérve olyan problémákra, mint a hsziongnu név tartalma és a hsziongnu régészeti emlékeanyag meghatározása. A központi jelentőségű módszertani kérdések közé tartozik a hsziongnuk és a hunok azonosítása, valamint a hun vándorlással kapcsolatos legújabb elméletek, melyek ráirányítják a figyelmet mindazon nehézségekre, amelyek a kontinensek közötti népvándorlások kimutatását övezik. A nemzetközi kutatás a történelem első nagy nomád birodalmának megteremtői, a hsziongnuk kapcsán általában a nomadizmus – ezen belül is elsősorban a földművelés és a nomád szálláshe-lyek – problémájára koncentrált, nem utolsósorban azért is, mert az e csoportok életmódjáról szóló elképzeléseket alapvetően határozták meg a sztereotipikus képet rögzítő kínai leírások. A sírrégészeti kutatásokat tárgyalva bemutatja, hogy a sírépítmények két típusát, a teraszos és a kőkörös sírokat általában az elit és a köznép különbségeként értelmezték. Az újabb kutatások azonban a két típus különbségében az időrendi különbségek és az eltérő történeti háttér szerepére világítottak rá. Az utóbbi évtizedekben a Hsziongnu Birodalom régészete az egyre szaporodó nemzetközi kutatócsoportok és a mongol régészek közötti együttműködés keretében valódi multidiszciplináris kutatási területté nőtte ki magát. Az új megközelítések a környezet- és tájrégészet, valamint a bio- és az etnoarchaeológia területén jelentek meg a leghatározottabban. A Mongólia több mikrorégióját górcső alá vevő projektek feltérképezték a településsűrűséget és -hálózatot, illetve ezek szezonali-tását. Bioarchaeológiai módszerekkel az egykori táplálkozási szokásokat, az egyének és közösségek mobilitását és rokonsági viszonyait vizsgálták. A hsziongnu korú csontvázak archaeogenetikai elemzése a népesség nagy heterogenitására irányította rá a figyelmet, részben a közöttük élő han kínai csoportokkal való keveredés miatt. A mai nomád közösségek között tett etnoarchaeológiai megfigyelések emellett a nomád szállások azonosításában hoztak jelentős előrelépéseket. A hsziongnu régészet így ma már összességében egy gyors ütemben bővülő tudományterület, amely rendkívül hasznos adatokkal egészíti ki a Kína északi határán élő korai nomád birodalom gazdaságáról, társadalmáról és kultúrájáról a kínai írott forrásokból megismerhető képet.

ABSTRACT

The present paper reviews the current stand of Xiongnu archaeology in Inner Asia, including the various meanings of the Xiongnu ethnonym and the efforts to identify the Xiongnu archaeological heritage. The identification of the Xiongnu with the Huns as well as the recent models

proposed for the Huns' migration are among the key issues in this field, which also highlight the methodological problems in identifying inter-continental mass migrations through the material record. International scholarship mainly focused on issues of nomadism, including the role of agriculture and the identification of nomadic campsites, in studies on the Xiongnu, the founders of the first major nomadic empire in world history, not least because in the past most scholarly arguments on nomadic lifestyle(s) were based on the information, and the highly stereotyped image, contained in Chinese historical literature. The duality in burial architecture led researchers to distinguish terrace tombs, usually interpreted as aristocratic or princely graves, and ring tombs, regarded as the funeral monuments of common folks. However, more recent studies have demonstrated the chronological differences and the diverse historical background to these two types, suggesting that factors other than social status led to the appearance of these burial forms. The archaeology of the Xiongnu Empire became a modern and truly multidisciplinary field of research in the wake of the growing number of international teams working in collaboration with Mongolian archaeologists on various sites and research projects. These new approaches have made major inroads regarding landscape and environmental archaeology as well as bioarchaeology and ethnoarchaeology. The research projects targeting various microregions of Mongolia have mapped the settlement density and settlement networks in these areas as well as their seasonality. Bioarchaeology has contributed to a better understanding of the lifeways and kinship relations as well as the mobility and dietary customs of ancient peoples through isotope analyses. Archaeogenetic investigations on Xiongnu skeletal remains revealed the surprising heterogeneity of this population, which can in part be explained by their mixing with the Chinese Han population living in their midst. Ethnoarchaeological observations made among contemporary nomadic populations are of immense aid in interpreting the archaeological remains of campsites. Xiongnu archaeology is a dynamically developing field, complementing the patchy image drawn by Chinese written accounts with a wealth of finer details provided by the findings of multidisciplinary studies on the economy, society and culture of an early nomadic state on the northern frontier of China.

Kulcsszavak: hsiungnu, Belső-Ázsia, nomadizmus, népvándorlás, sírépítéset

Keywords: Xiongnu, Inner Asia, nomadism, migration, burial architecture

ÁZSIAI HUN RÉGÉSZETI KULTÚRA?

A hunok ázsiai eredete és a kínai forrásokból hsiungnu néven ismert népességgel való azonosítása a 18. századi francia orientalista, Joseph de Guignes munkássága révén került be a köztudatba, de a két név azonosságát a magyar Stein Aurél által a Nagy Fal nyugati végpontját jelentő, Tunhuanghoz közeli Jáde kapunál 1907-ben feltárt régi szogd levelek igazolták. A hsiungnukat tehát joggal tekinthetjük ázsiai hunoknak.

A kérdés mégsem teljesen egyértelmű, amit jól mutat, hogy a kutatásban máig vitatott, hogy mit jelölt a pejoratívan „vad rabszolga” jelentésű, mai kiejtéssel hsiungnuként hangzó kínai karakterkombináció. Példaként említhető, hogy míg Christopher P. Atwood (2015) az eredetileg **khongna/khonga* hangzású nevet dinasztianévként értelmezi, és a *hu* nevet tartotta népnévnek, addig Nicola di

Cosmo a hszjüngnu etnikus és birodalmi jelentésben egyaránt használja, a *hu*-t pedig az északi nomádokra alkalmazott általános fogalomnak tartja. Étienne de La Vaissière (2015) etnikusan és egy politikai hagyomány részeként értelmezte a hszjüngnu nevet, amit a 4. század második felétől kezdve hun formában egyre általánosabb értelemben kezdtek használni.

Ráadásul nemcsak a modern értelmezés körül nincs egyetértés, de a névvel jelölt népesség eredete sem teljesen tisztázott. A Kína északi határán élt népek elnevezései dinamikusan változtak. A Sang és a korai Csou dinasztiák idején a fő északi ellenségként még a *ti* és *zsung* nevű népek szerepeltek, míg a Hadakozó fejedelemségek korában azok északi irányú terjeszkedése során a *hu* nevű nomád népesség vált a kínai államok szomszédjává. E korszak végétől származik a hszjüngnu név első említése is a Sárga-folyó nagy kanyarulata által közrefogott Ordosz-vidékről. Az egymással marakodó királyságokat egyesítő, az agyagkatonáiról híressé vált első császár, Csin Si Huang-ti hadvezére, Meng-ti Kr. e. 215-ben vezetett északi hadjáratában a Sárga-folyótól délre eső összes területet meghódította, beleértve a hszjüngnuk legelőit is. Ez a támadás vezetett katalizátorként a Hszjüngnu Birodalom megalakulásához (Di Cosmo, 2004).

A birodalomalapítást leíró, mitikus és valós elemeket ötvöző történet szerint a hszjüngnu uralkodó (sanjü), Touman az útjában levő fiát, Maotunt az indoeurópai nyelvű tohárokként azonosítható jüecsi néphez küldte túszként, majd megtámadta őket, de Maotunnak sikerült elmenekülnie a jüecsi bosszúja elől. A hszjüngnukhoz visszatérve a saját személyéhez hű hadsereget szervezett, majd megölte az apját, és átvette az uralkodói *sanjü* címet. Ezt követően az új uralkodó előbb nomád népek sorát (tunghu, hsziempi, vuhuan, tingling, jüecsi) hajtotta a hatalma alá, majd a Han dinasztia uralma alatt egyesülő Kína ellen fordult.

Az így kialakult Hszjüngnu Birodalom a világtörténelem első nomád birodalma volt, amely Maotun minden központosító törekvése ellenére egymáshoz lazán kapcsolódó törzsek szövetsége maradt. A különböző eredetű, nyelvű és hagyományú lakosságot a tízes szervezet osztotta tizedekbe, századokba, ezredekbe és tízezredekbe (tümen), ami fontos összekötő elemként kifelé egy egységes birodalom arculatát (xenokrácia) hozta létre. Nem egyértelmű ugyanakkor, hogy valódi államról beszélhetünk-e: Nyikolaj N. Kradin (2011) például szuperkomplex főnökségként írta le a Hszjüngnu Birodalmat, amely a tízes rendszerrel, a birodalom kettes és hármas felosztásával, illetve intézményrendszerével a későbbi nomád birodalmak modelljévé vált; még a 13. századi Nagy Mongol Birodalom is hasonló felépítésű volt. A birodalom egyesítette a Kína északi határvidékén élő nomádokat, korabeli önelnevezésükön az „íjlesztő népeket”.

A Hszjüngnu Birodalom nemcsak az első, hanem a legtartósabban fennmaradt nomád politikai alakulat volt Belső-Ázsiában. A kínai források Kr. e. 209-től számítják a keletkezését, az első nagyobb törés pedig csak Kr. e. 48-ban történt. Ekkor a korábbi egység északi és déli részre szakadt, a déli ág a Han Kína va-

zallusává vált, és utódaik egészen az 5. század közepéig Kína északi határvidékén éltek. Az északi birodalomrész a mai Mongólia területén független maradt, és Kr. u. 155-ig a belső-ázsiai sztyeppe ura volt, amikor a mongol nyelvű hsziempi (*szerbi) vazallus nép fellázadt, és átvette a hatalmat. A hsziungnuk képe Sze-ma Csien kínai történetíró (Kr. e. 2. sz.) leírásának hála a kínai historiográfiában a nomádok archetípusává kanonizálódott, és a korszakban *Hua-hszia*-nak nevezett kínaiakkal való ellentétüket a forrás a régmúltba vetítette vissza.

A fentiek alapján a hsziungnu név használata térben és időben rendkívül képlékeny volt, ami a fogalom régészeti használatában is tükröződik. Az ázsiai hunok régészeti kutatásának alapvető gátja a kínai és a mongol–oroszlás kutatás közötti eltérő kutatási hagyomány. A kínai régészetben elsősorban az Észak-Kínában, az ún. „északi zóna” (Pejfang) területén élt korai nomádokat írják le hsziungnuként, ami magában foglalja a szkíta állatstílus jegyeit magán viselő kora vaskori ordoszi bronzok fémművészeti hagyományát, és elsősorban a már említett Ordosz Kr. e. 4–3. századi régészeti kultúráit. Ezzel szemben a mai Mongóliában és az Oroszországhoz tartozó Transzbajkái területen a 19. század végétől kezdődő feltárások révén egy késő vaskori (Kr. e. 3. sz. – Kr. u. 2. sz.) régészeti kultúra körvonalazódik, amit a hsziungnu különböző névváltozataival (khunnu, khünnü) jelölnek; ez azonban a Kínában hsziungnuként jellemzett régészeti leletekkel nem egyeztethető. A magyarázat egyszerű: a hatalmas kiterjedésű és számos csoportot magába foglaló Hsziungnu Birodalom területén több régészeti kultúra is található, alapvető különbségek voltak a Góbi sivatagtól északra és délre fekvő területek anyagi kultúrája között. Az egyes regionális anyagi kultúrák kínai forrásokból ismert népnevekkel való egyeztetése módszertanilag nehézségekbe ütközik: bár az anyagi kultúra egyes csoportjai identitásokat is tükrözhetnek, nem feltétlenül az etnikus volt ezek között a legfontosabb.

A továbbiakban a mai Mongólia és a Transzbajkái terület hsziungnuként leírt régészeti kultúrájának időszzerű kutatási témáit tekintjük át, különös tekintettel a hun vándorlás, a nomád életmód és a temetkezésekben tükröződő társadalmi szerkezet kérdéseire, majd a jövőbeli kutatás lehetőségeire és nyitott kérdésekre szeretnénk rámutatni.

HSZIUNGNUK ÉS HUNOK – EGYAZON NÉP VÁNDORLÁSA VAGY NÉVKÖLCÖNÉS?

A hsziungnu és hun azonosság tézisét Joseph de Guignes még a név és az életmód hasonlósága alapján vetette fel; azonban a két név egyezésének bizonyítására a 20. századig várni kellett. A 2. számú szogd Régi Levélben egy Nanaj-vandak nevű Kínában élő szogd kereskedő a 4. század elején (307–311) leírta Luojiang városának hun (xwn) ostromát, amit a kínai források hsziungnu támadásként jegyeztek fel. A véletlen hasonlóság lehetőségét egy 3. században élt Dharmadaksa

nevű, baktriai származású buddhista szerzetes fordítása zárja ki: nála a szanszkrit *húna* népnév megfelelője hsziongnu volt. E 3–4. századi névegyezések ugyanakkor még nem jelentik automatikusan a Kr. e. 3. és Kr. u. 2. század közötti hsziongnu és az 5. századi európai hunok politikai, etnikai, nyelvi vagy kulturális azonosságát.

A 4. század második felétől kezdve a hun név Közép-Ázsiától a Duna-medencéig nagyon széles körben terjedt el: a 350-es években Közép-Ázsiában feltűnő khionitákat, a 370–420-as években a kidaritákat és 450 körül a fehér hunokként is ismert heftalitákat egyaránt hunoknak tekintik. A kutatók egy része egymást követő vándorlási hullámokkal magyarázza a különböző hunok megjelenését, míg Étienne de la Vaissière (2015) egy 350–370 körüli Altáj-hegységből való kivándorlással számol, és a különböző nevek mögött különböző dinasztiákat vagy törzsi csoportokat sejt. A francia szerző a Vej-dinasztia évkönyve alapján az 5. század elején a zsuansuanoktól északnyugatra, az Altáj-hegység területén hsziongnu leszármazottakkal számol, akik az altáji gleccserek vizsgálata alapján a 340-es évekre tehető erőteljes lehűlés miatt vándoroltak volna a kazah sztyeppére, majd egy részük a Volgán átkelve Európába jutott. Ez az elmélet tehát hsziongnu–hun azonossággal és a politikai hagyomány folytonosságával számol, de az Északi Hsziongnu Birodalom bukása (Kr. u. 155) és a feltételezett hun vándorlás 4. század közepe között eltelt kétszáz éves hiátust nem tudta megmagyarázni.

Ettől eltérő eredményekre jutott Christopher P. Atwood (2015) amerikai orientalista a hsziongnu és hun nevek fonológiai elemzésével. Megállapítása szerint a hsziongnu és a hun nevek között a kínai nyelvtörténet hangváltozásait figyelembe véve is jelentős hangtani különbségek vannak, ráadásul a hun szó görög alakját *ounnoi/ounna* csak egy indiai (szanszkrit) közvetítéssel (*húna*) lehet megmagyarázni, amit a görögök még Baktriában vehettek át ebben a formában. Nézete szerint a 350-es években a mai kazah sztyeppén létrejött politikai alakulatban és a szanszkrit névalak elterjesztésében a hsziongnu leszármazottak mellett baktriai vagy szogd kereskedők is jelentős szerepet játszottak.

A 4. századi közép-ázsiai és a 4–5. századi európai hunok között jól kimutatható a kapcsolat, de a Kína északi határain a Han-korban élt hsziongnu felé már több láncszem is hiányzik. Ez a régészeti leletekre is igaz: a hsziongnu–hun kapcsolat kimutatására több próbálkozás született a bronzüstök és a részleges lovas temetkezések alapján, de ezek a meglévő tipológiai különbségeket és a hatalmas tér- és időbeli távolságokat mindaddig nem voltak képesek áthidalni.

Újabbán a hsziongnu régészet egyik vezető kutatója, a bonni Ursula Brosseder (2018) foglalta össze a hun vándorlás régészeti lehetőségeit és nehézségeit. Következtetése szerint a kérdés kutatásának egyik fő gátja egy-egy kiemelt tárgytypus vagy jelenség elterjedésének vizsgálata, a régészeti kultúrák összehasonlító elemzése helyett. A bronzüstök kiemelt szerepét a hsziongnu és európai hun üstök közötti típus, méret és deponálási módbeli különbségek árnyékolják be. A mon-

góliai hszüingnu temetkezésekből származó tárgytipusok egy része ugyanakkor rendszeresen előfordul Pontusz-vidéki szarmata temetkezésekben, amit nem lehet vándorlással magyarázni.

Jól ismert, hogy a divat és a hagyományok változása, valamint a technológia fejlődése miatt a régészeti kultúrák elemezhető sajátosságai folyamatosan változnak. Ez alapján egy változatlan vagy alig változó anyagi kultúrájú népesség évszázadokon és kontinenseken átívelő vándorlásának kimutatása nem reális elvárás. Ráadásul a Hszüingnu Birodalom mint az első és legtartósabban fennállt sztyeppei nomád politikum feltehetőleg nemcsak a későbbi nomád birodalmak előképevé vált, hanem a 13. századi Mongol Birodalomhoz hasonlóan évszázadokon keresztül a hatalom és a legitimitáció hivatkozási alapja lehetett, ami a név széles körű elterjedését is magyarázhatja.

NOMÁDOK VAGY LETELEPÜLTEK? AZ ÁZSIAI HUN TELEPÜLÉSEK KÉRDÉSE

Az ázsiai hunok történeti és régészeti kutatása szorosan összefonódik a nomád életmód vizsgálatával. A nomád életmódot egy ókori, letelepült, földműves nép szemszögéből már Hérodotosz leírta; korban utána a második jellemzés Sze-ma Csien történeti művében éppen a hszüingnukra vonatkozik: „Állandóan továbbvonulnak vizet és legelőt keresvén, nincsenek fallal körülvett városaik vagy állandó lakóhelyük, és semmilyen földműves tevékenységgel nem foglalkoznak.” (Vásáry, 2003). A kínai forrás alapján tehát a hszüingnukat, a kínai civilizációval ellentétben, tisztán nomád életmódú, a mai Mongólia sztyeppéin legelőről legelőre vonuló pásztoroknak gondolhatnánk. A régészeti emlékek azonban más mutatnak. Az újabb antropológiai és régészeti kutatások a tisztán nomád, félnomád vagy letelepült kategóriákat is megkérdőjelezzik, mert a rendkívül sokféle pásztorközösséget a letelepült földművesektől az állattenyésztés súlyában és a mobilitásában kifejezhető fokozatok választják el.

Példaként idézhetjük a burjátföldi Ulan-Udehez közeli involgai, 340 x 340 méteres, háromszoros sáncárok rendszerrel erősített telepet, amely már a 20. század kezdete óta ismert az orosz régészetben, de a település és a hozzá tartozó temető teljes közlése csak 1995–1996-ban született meg. Ez az erősített telep az újabb mongóliai és oroszországi kutatások alapján nem kivételes, Szergej V. Danilov (2011) hasonló, négyszög alakú sáncokkal körbevett telepek sorát gyűjtötte össze, de a korszakból erősített, kínai tetőcserepekkel fedett palota és szentély is ismert.

E települések lakossága a kutatás szerint félig földbe mélyített, téglalap alakú veremházakban élt, amelyekben a fűtést a Kelet-Ázsia északi részén általánosan használt *kang* típusú kemenceággal oldották meg. Involgán a hszüingnuk által betelepített földműves lakosság élhetett, amit a telepen talált földműves eszkö-

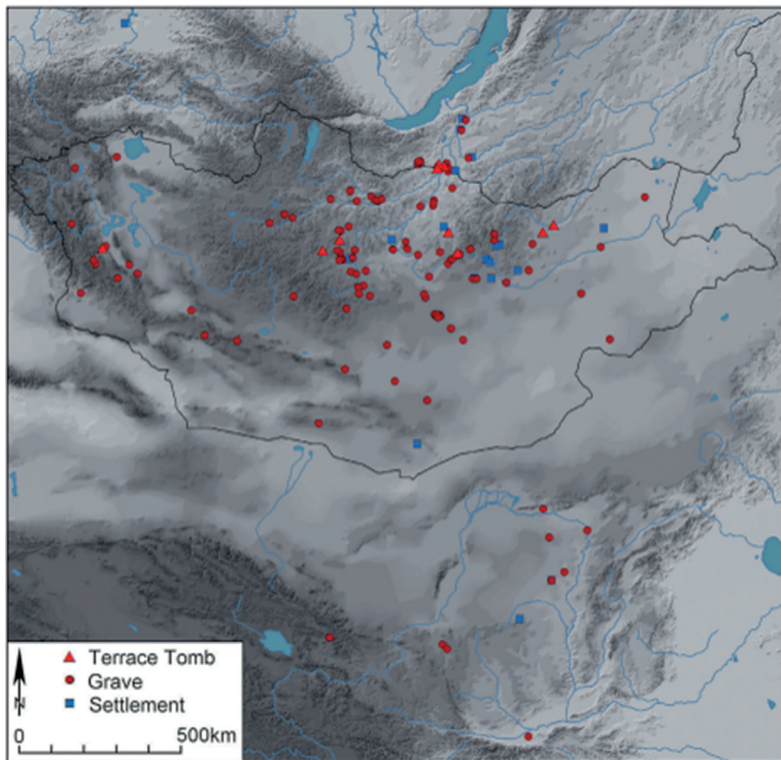
zök (ekevas) és az állatsontok (sertés) is megerősítenek. A gabona (búza, árpa és köles) jelenléte más lelőhelyekről is adatolt, sőt, hszüingnu sírokból származó kiskérődzők (juh és kecske) csontjainak izotópos elemzése alapján a téli időszakban a haszonállatok kölessel való takarmányozása is általános volt. A korszakban nemcsak fallal körülvett, állandó települések léteztek: az Erdélyi István által is kutatott mongóliai Boroo Gol település erődítetlen volt (Danilov, 2011). A 2020. év mongol régészeti szenzációja a kínai forrásokban Lungcseng, vagyis Sárkányváros néven említett rituális és hatalmi központ azonosítása volt, a „Sanjü, az Ég fia” kínai feliratot viselő tetőcserepek alapján, az Orhon folyó mentén, a Khangaj-hegység északi részén.

Három tájrégészeti projektnek köszönhetően fontos előrelépés történt a nomád szállások azonosításában is. A szállások szezonálisága miatt ezek a kutatást nem korlátozták egy-egy lelőhelyre, hanem egy-egy mikrorégiót vizsgáltak: az Egiin Gol, a Khanui és a Tarvagataj folyók völgyét, valamint a Góbiban található, gránitsziklás Baga Gazaryn Csuluu nevű területet (Wright et al., 2015; Honeychurch, 2015). Mindhárom esetben terepbejárásokkal és szondázásokkal, a kerámiaszóródások alapján sikerült kisméretű és rövid ideig használt településeket kimutatni, amelyek elhelyezkedése jó párhuzamokat mutat a mai nomádok nyári és téli szállásával. E vizsgálatok alapján a hszüingnuk legelőváltása és szállásválasztása e régiókban szűk ökológiai fülkékre összpontosított, a téli szállások esetében a szélvédettség, míg a nyári szállások esetében az ivóvíz közelsége volt a legfontosabb szempont.

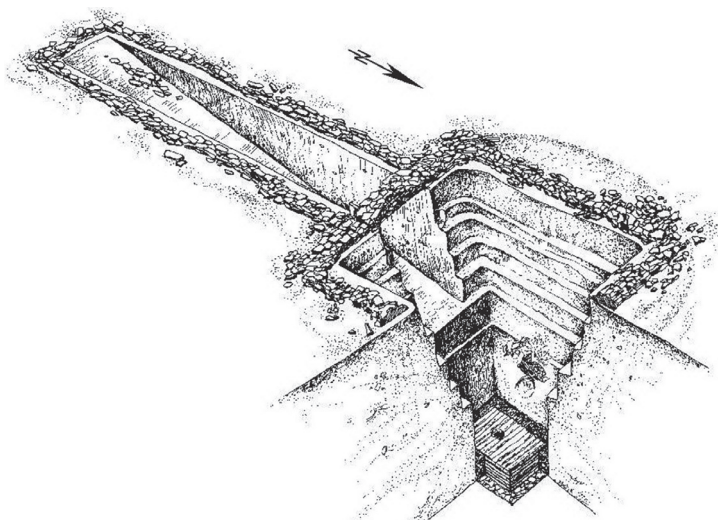
AZ ÁZSIAI HUNOK TÁRSADALMA – AZ „ELIT” SÍROK KÉRDÉSE

A hszüingnuk temetkezései közül a monumentális, teraszos sírokból álló, bonyolult belső szerkezetű és kivételesen jó állapotban fennmaradt, hatalmas mennyiségű sírmellékletet tartalmazó noin ulai (Nojon Uul) temető a legismertebb (Polosmak et al., 2011). E sírok az átlagnál jóval nagyobb figyelmet kaptak: a Szovjetunió összeomlása után megnyíló Mongóliában egyfajta nagyhatalmi versengés alakult ki a hasonló sírok feltárásáért Franciaország, Kína, Oroszország és az Egyesült Államok között. E sírok azonban csak a korszakból ismert temetkezések kis részét teszik ki, és nem képviselik a teljes hszüingnu anyagi kultúrát, melynek emlékeit ma már több száz lelőhely több mint 13 000 azonosított sírja (1. kép) és több tucat erődített és erődítetlen település képviseli.

Belső-Ázsia régészetében a síremlékek felosztása elsődlegesen a földfelszínen is látható építményük alapján történik. Ennek alapján a Kr. e. 2. és a Kr. u. 2. század közötti Mongóliában háromféle sírtípusról beszélhetünk: a) kőkörökkel jelzett sírokról (3. kép, 4. kép), b) négyszögletes rámpás teraszos sírokról (2. kép) és c) felépítmény nélküli aknasírokról.

1. kép. Az ismert temetők elterjedése (Brosseder–Miller, 2011, 24. Fig. 1 nyomán)

2. kép. Teraszos sír metszetrajza (Brosseder, 2009, 262, Fig. 12 nyomán)

3. kép. Hsziungnu kőkörös sírok madártávlatból (Galtin Am lelőhely, Zaamar járás, Mongólia)
(A. D. Jambajantsan drónos légi felvétele, 2018. június 17.)

4. kép. Kőkörös sírok Galtin Am lelőhelyen, Zaamar járás, Mongólia
(a szerző saját felvétele, 2018. június 17.)

A teraszos és a kőkörös sírok közötti különbséget hagyományosan társadalmi különbségekkel magyarázzák, ez alapján a teraszos sírokat az elit, arisztokratikus vagy királyi jelzőkkel (Jörööl-Erdene, 2015; Polos'mak et al., 2011; Konovalov, 2008) illetik, míg a kőkörös sírokat rendszerint „köznépi” sírokként jellemzik. E társadalmi különbségtétel legfontosabb oka a teraszos és a kőkörös sírok közötti jelentős méretkülönbség: a legnagyobb teraszos sírok esetében a terasz mérete eléri a 46×46 métert, míg a kőkörös sírok ennél jóval kisebbek, legtöbbjük 4–7 méter átmérőjű (Törbat, 2004). Fontos ugyanakkor, hogy mindkét sírtípuson belül igen jelentős méretkülönbségek vannak: egyes kőkörös sírok átmérője nagyobb a legkisebb teraszos sírok oldalhosszúságánál.

A teraszos és a kőkörös sírok tájolása egyaránt észak–déli irányú, az állatáldozatokat mindkét esetben a sírgödör északi felén helyezték el: az ásatásokon az eltemetett lovak, szarvasmarhák vagy kiskérődzők koponyája és négy lábvége került elő, vagyis az áldozati állatok lenyúzott bőrét helyezték a sírba. A teraszos sírok egy része rendkívül gazdag sírmellékleteivel emelkedik ki: a kocsitemetkezésekkel is jellemezhető sírokba nemesfém lószerszámveretek, kínai bronztükrök, valamint bronz- és lakkozott faedények, jáde tárgyak, nemesfémlémezzel borított négyszirmú koporsódíszek és nagy tárolóedények kerülnek elő (5. kép, Brosseder, 2009). Feltűnő, hogy ezekre a kiemelkedően leletgazdag sírokra a fegyvermelléklet nem jellemző. Ezzel szemben a kőkörös férfisírokban kifejezetten gyakori volt a fegyver (elsősorban íjak és nyilak), de gyakran találunk ezekben mindennapi használati tárgyakat, például csont evőpálcikákat (6. kép) is (Törbat et al., 2003; Törbat, 2004).

A sírletekkel kapcsolatban az is megfigyelhető, hogy rendkívül magas a sírok bolygatásával magyarázható töredékes, rongált tárgyak száma. Ez lehet sírrablók tevékenységének a műve, egy korábban domináns nemzetség sírjainak tudatos rongálása a *damnatio memoriae* keretében vagy a temetkezési rituálé része *pars pro toto* értelemben (Brosseder, 2009). E tevékenység egyes esetekben közvetlenül a temetést követően történt, míg olyan esetről is tudunk, ahol a pórul járt sírrabló vázán végzett C14 kormeghatározás alapján a rongálás a sír megásása után 300–400 évvel később történt (Honeychurch, 2015). A teraszos sírok sírkamrái fölött a feltöltésben is gyakran megfigyelhetőek töredékes tárgyakból álló depozitumok, amik arra utalnak, hogy a temetést rendszeresen ismétlődő rituális cselekmények (áldozatok, égetés) követték (Konovalov, 2008).

A kínai feliratos emlékek és az AMS¹-radiokarbon keltezések alapján a monumentális teraszos sírok egy szűk időszakra, a Kr. e. 1. század második felére és a Kr. u. 1. századra datálhatók, ami egybeesett a hsiungnu történelemnek a birodalom szakadásához vezető válságos időszakával. Emiatt Ursula Brosseder (2009) e „hivalkodó” sírok kiemelkedő méretét, szerkezetét és leletgazdagságát a Georg Kossack által megfogalmazott „Prunkgrab” elmélettel magyarázta. Megjegyzendő

¹ AMS – accelerator mass spectrometry, részecskegyorsítós tömegspektrometria

- 5. kép.** A teraszos sírok jellemző leletanyaga a Gol Mod-i 20. sír alapján:
1. egyszarvút ábrázoló aranyozott bronzlemezről préselt lószerszámveret,
 2. Han-kori öntött bronz állatmaszk (taotie), kocsidísz,
 3. Han-kori TLV-típusú kínai feliratos bronztükrő,
 4. aranylemezzel és bronz szegecsekkel borított vas övkapocs,
 5. öntött bronzrúd, valószínűleg irattekerés része
(a szerző saját felvételei, 2006 júliusa)

6. kép. A kőkörös sírok jellemző leletanyaga a Mongol Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének leletanyaga alapján:

1. csont evőpálcikák, 2. összetett reflexíj csont merevítő lemezei,
 3. vas négyszirmú koporsódíszek, 4. téglalap alakú gagát övkapocs, 5. háromélű vas nyílcsúcsok,
 6. besimitott díszű szürke színű korongolt agyagedény, 7. öntött bronzüst
 (a szerző saját felvételei, 2006 július)

ugyanakkor, hogy a teraszos „elit” és a kőkörös „köznépi” sírok képe az egykori társadalmat túlságosan leegyszerűsítette, amit Nyikolaj N. Kradin és munkatársai (2004) statisztikai alapú társadalmi elemzése kísérelt meg tovább árnyalni.

Szembeötlő, hogy a teraszos sírokkal szemben a kőkörös sírok datálása a C14-adatok alapján jóval szélesebb időhatárok, a Kr. e. 4–3. század fordulója és a Kr. u. 2–3. század fordulója között mozog, azaz a Hsziungnu Birodalom fennállásának kínai forrásokból adatolt időtartamánál is hosszabb időszakot fednek le. A kőkörös sírok Mongólia középső részén időben és temetkezési szokásokban átfedésben vannak a kora vaskori kőlapos sírokkal (dörvöldzsín buls, plitocsnaja mogila), ami arra utal, hogy azok ebből a helyi régészeti kultúrából a temetkezési szokások egységesülése révén alakultak ki (Honeychurch, 2015).

AZ ÁZSIAI HUNOK RÉGÉSZETÉNEK ÚJ ÚTJAI ÉS A KUTATÁS LEHETŐSÉGEI

A hszüingnu régészet a mongol rendszerváltozást követő harminc évben jelentős fejlődésen esett át. Ez nem utolsósorban a külföldi expedíciók technikájának, módszertanának és új tudományos megközelítésének volt köszönhető, amelyek révén felnőtt egy új, innovációkra nyitott mongol régészgeneráció. A kutatási kérdések spektruma rendkívüli mértékben kitágult, de számos alapvető és időszerű kérdés továbbra sem tisztázott. Az alábbiakban három kérdéskört érintve tekintem át a hszüingnu régészet lehetőségeit: a) topográfia, beleértve a táj- és környezetrégészetet, b) bioarcheológia (genetika, izotóp) és c) etnoarcheológia szemszögéből.

Topográfiai szempontból a hszüingnu lelőhelyek nem teljesen feltérképezettek. A legtöbb sír, jelentős felszíni kőépítményének köszönhetően, roncsolásmentes módszerekkel is jól vizsgálható, légitérészeti metódusok (UAV² és LIDAR³) alkalmazásával nagy területek költséghatékony módszerekkel felmérhetők. Sőt, a felépítmények jellege (teraszos vagy kőkörös) és mérete is feltárások nélkül vizsgálható, amivel társadalmi és regionális különbségek egyaránt kimutathatók. A terepbejárások és szondázások révén az egykori nomád szállások is jól vizsgálhatóak (Honeychurch, 2015), bizonyos mértékben még egy-egy terület betelepültségének mértékére is következtethetünk. Jelenlegi adataink alapján a hszüingnu időszak Mongóliában a római klímaoptimum időszakára esik, amely a mainál kedvezőbb életfeltételeket nyújtott. Ez a korszakra tehető lelőhelyek nagy számában is tükröződik.

Napjainkban a régészet talán legdinamikusabban fejlődő ágazata a bioarcheológia, különös tekintettel az archaeogenetikára. Bár a hszüingnu időszakból csak egyetlen *teljesen feltárt* temető ismert (Burkhan Tolgoj az Egiin Gol völgyében,

² UAV: unmanned aerial vehicle, pilóta nélküli légi jármű

³ LIDAR: light detection and ranging, lézeralapú távérzékelés

Törbat et al., 2003), e lelőhely csontvázainak többségét már vizsgálták genetikailag, és e minták a korszak nagy eurázsiai populációgenetikai kérdéseit tárgyaló projektek vizsgálataiban is szerepelnek (Keyser-Tracqui et al., 2003, 2021; Jeong, 2020). Kétségtelen, hogy az archaeogenetika valóban alkalmas ősi vándorlások kimutatására, így ezek az adatok a Kárpát-medence népvándorlás korának elemzéséhez is fontos adatokat nyújtanak. Egyelőre azonban viszonylag keveset tudunk még az egyes temetkezési közösségeken belüli genetikai homogenitás mértékéről és a rokonsági kapcsolatokról. A vizsgálandó populációgenetikai kérdések bonyolultságát tovább növeli a történeti források alapján a hsiungnuk között élő nagyszámú kínai disszidens jelenléte, akik alkalmanként magas rangot érthettek el. A Góbi déli részén, a Baján Bulag lelőhelyen feltárt és a korszakra keltezhető tömegsírban például egy, a Nagy Fal északi szakaszához tartozó erődtípmény lemészárolt kínai helyőrségének maradványai nyugszanak (Kovalev et al., 2011). Így az ő genetikai vizsgálatuk nem az ázsiai hun, hanem az észak-kínai populációtörténet szempontjából releváns.

Az izotópos vizsgálatok egyaránt felfedhetik egykori népességek táplálkozását, mobilitását és életkörülményeit. A táplálkozás szempontjából az eddigi kutatások elsősorban a növényi eredetű táplálék és a hal fogyasztásának mértékét vizsgálták, de fontos lenne az eredmények társadalomtörténeti szempontú értékelése is. A mobilitás vizsgálatainak jelenleg legfőbb gátja Mongólia stronciumtérképének hiánya (Machicek et al., 2019).

A Mongóliában kutató régész abban a szerencsés helyzetben van, hogy a legtöbb lelőhely ma élő nomád közösségek tőszomszédságában található, így a mai háztartások, gazdálkodási módok és rituális tevékenységek egyaránt megfigyelhetők és összevethetők a régészeti adatokkal (Makarewicz, 2017). Fontos ugyanakkor tudatosítanunk, hogy nem egy azonos életmód folytonosságával állunk szemben, a nomád életmód ugyanis térben és időben nagyfokú változatosságot mutat. A mai megfigyelések ugyanakkor lehetővé teszik nomád szállások azonosítását és a nomádok tevékenységi zónáinak elválasztását (Honeychurch, 2015). A néprajzi megfigyelések rámutatnak a hsiungnu temetők és a mai nomádok téli szállásainak egybeesésére, valamint a szakrális helyek korszakokon átívelő kontinuitására is.

A Hsiungnu Birodalom régészete Mongóliában egy rohamosan fejlődő kutatási terület. Ehhez a téma jelentősége, a lelőhelyek és régészeti jelenségek nagy száma, a nemzetközi régészet fokozott érdeklődése és modern mongol nemzetpolitikai megfontolások egyaránt hozzájárulnak.⁴ Az egyre szélesebb körben al-

⁴ Dzsingisz kán mellett a mongol történeti tudatban kiemelt hely jut a hsiungnuknak (mongolosan khünnü). Ez modern, 20. századi fejlemény, de megnyilvánul egyebek mellett például abban, hogy 2009-ben megünnepelték a Hsiungnu Birodalom megalakulásának 2200. évfordulóját, illetve hogy Ulánbátor egyik legnagyobb plázáját Khünnü Mallnak hívják. Érthető ezért, hogy a mongol régészek közül számottevően többen kutatják a hsiungnu időszakot, mint a Mongol Birodalom fővárosán, Karakorumon kívül bármely más régészeti problémát és jelenséget.

kalmazott innovatív technológiáknak és a multidiszciplináris szemléletnek köszönhetően az ázsiai hunok gazdálkodásának, társadalmának, anyagi és szellemi kultúrájának olyan új részei válnak megismerhetővé, amelyek révén a kínai források leírásainál sokkal pontosabb képet alkothatunk az első nomád birodalom megalakulásáról és működéséről. Mindez pedig alapvetően vezet közelebb annak megértéséhez is, hogy mi történt a Hsziungnu Birodalom népeivel a politikai alakulat történeti forrásokból való eltűnése után.

IRODALOM

- Atwood, C. P. (2015): The Qai, the Khongai, and the Names of the Xiongnu. *International Journal of Eurasian Studies*, 2, 35–63.
- Brosseder, U. (2009): Xiongnu Terrace Tombs and Their Interpretation as Elite Burials. In: Bemann, J. et al. (eds.): *Current Archaeological Research in Mongolia: Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" Held in Ulaanbaatar, August 19th–23rd, 2007*. Bonn: Univ. of Bonn, 247–280.
- Brosseder, U. (2018): Xiongnu and Huns: Archaeological Perspectives on a Centuries-Old Debate about Identity and Migration. In: Di Cosmo, N. – Maas, M. (eds.): *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750*. Cambridge: Cambridge University Press, 176–188.
- Brosseder, U. – Miller, B. K. (eds.) (2011): *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*. Bonn: Univ. of Bonn
- Di Cosmo, N. (2004): *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge: Cambridge University Press
- Danilov, S. V. (2011): Typology of Ancient Settlement Complexes of the Xiongnu in Mongolia and Transbaikalia, In: Brosseder, U. – Miller, B. K. (eds.): *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*. Bonn: Univ. of Bonn, 129–136.
- Honeychurch, W. (2015): *Inner Asia and the Spatial Politics of Empire. Archaeology, Mobility, and Culture Contact*. New York: Springer
- Jeong, Ch. et al. (2020): A Dynamic 6,000-Year Genetic History of Eurasia's Eastern Steppe. *Cell*, 183, 1–45.
- Jörööl-Erdene, Č. (2015): *Khünnüгийн язгууртнi орсуулгин дурсгалин szudalгаа* (Research on the Funeral Sites of Xiongnu Elites). Ulaanbaatar: Sindzslék Ukhaani Akademi
- Keyser-Tracqui, Ch. – Crubézy, E. – Ludes, B. (2003): Nuclear and Mitochondrial DNA Analysis of a 2,000-year-old Necropolis in the Egyin Gol Valley of Mongolia. *The American Journal of Human Genetics*, 73, 2, 247–260.
- Keyser-Tracqui, Ch. – Zvéniġorsky, V. – Gonzalez, A. et al. (2021): Genetic Evidence Suggests a Sense of Family, Parity and Conquest in the Xiongnu Iron Age Nomads of Mongolia. *Human Genetics*, 140, 349–359.
- Kononov, P. B. (2008): *Uszupal'nica hunnszkogo knjazja v Szudzsi (Il'movaja pad', Zabajkal'e)*. Ulan-Ude: Izd. Burjatszkogo naucsnoġo centra SzO RAN
- Kovalev, A. A. – Erdenebaatar, D. – Matrenin, S. S. et al. (2011): The Shouxiangcheng Fortress of the Western Han Period. Excavations at Baian Bulag, Nomgon sum, Ömnöġov' aimag, Mongolia. In: Brosseder, U. – Miller, B. K. (eds.): *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*. Bonn: Univ. of Bonn, 475–508.

- Kradin, N. N. (2011): Stateless Empire: The Structure of the Xiongnu Nomadic Super-Complex Chiefdom. In: Brosseder, U. – Miller, B. K. (eds.) (2011): *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*. Bonn: Univ. of Bonn, 77–96.
- Kradin, N. N. – Danilov, Sz. V. – Kononov, P. B. (2004): *Szocial'naja sztruktura hunnov Zabajkal'ja*. Vladivosztok: Dal'nauka
- La Vaissiere, É. de (2015): The Steppe World and the Rise of the Huns. In: Maas, M. (ed.): *The Cambridge Companion to the Age of Attila*. Cambridge: Cambridge University Press, 175–192.
- Machicek, M. – Chenery, C. – Evans, J. et al. (2019): Pastoralist Strategies and Human Mobility: Oxygen ($\delta^{18}\text{O}_p$) and Strontium ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) Isotopic Analysis of Early Human Remains from Egiin Gol and Baga Gazaryn Chuluu, Mongolia. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11, 6649–6662.
- Makarewicz, Ch. (2017): Winter Is Coming: Seasonality of Ancient Pastoral Nomadic Practices Revealed in the Carbon ($\delta^{13}\text{C}$) and Nitrogen ($\delta^{15}\text{N}$) Isotopic Record of Xiongnu Caprines. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 9, 3, 405–418.
- Polos'mak, N. V. – Bogdanov, E. S. – Ceveendorž, D. (2011): *Dvadcatyj noin-ulinskij kurgan*. Novosibirsk: INFOLIO
- Törbat, C. (2004): *Khünnügijn dzsirijn irgedijn buls* (Tombs of Xiongnu common people). Ulaanbaatar
- Törbat, C. – Amartuvšin, Č. – Erdenebat, U. (2003): *Egijn golyn szav nutag dakh' arkheologijn durszgaluud* (Khürlijn üjeesz Mongolyn üje). (Archaeological sites in the Egiin river valley from the Bronze Age to the Mongol Age). Ulaanbaatar
- Vásáry I. (2003): *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest: Balassi Kiadó
- Wright, J. – Honeychurch, W. – Amartuvshin, Ch. (2015): The Xiongnu Settlements of Egiin Gol, Mongolia. *Antiquity*, 83, 320, 372–387.